

ГЕНЕЗА УЯВЛЕНЬ ПРО МЕЖІ ЕКСПЕРТНОЇ ІНІЦІАТИВИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Розглянуто основні історичні етапи розвитку уявлень про експертну ініціативу та межі її застосування в кримінальному провадженні. Проаналізовано аргументи дослідників щодо доцільності розширення можливостей судового експерта та експертних установ проявляти ініціативу у зв'язку з проведенням експертних досліджень за зверненням сторін кримінального провадження та суду. Виділено та критично оцінено можливі ризики розширення меж експертної ініціативи.

Ключові слова: *судова експертиза, кримінальне провадження, судовий експерт, експертне дослідження, експертна ініціатива, докази в кримінальному провадженні.*

Рассмотрены основные исторические этапы развития представлений об экспертной инициативе и границах её применения в уголовном производстве. Проанализированы аргументы исследователей о целесообразности расширения возможностей судебного эксперта и экспертных учреждений проявлять инициативу в связи с проведением экспертных исследований по обращению сторон уголовного производства и суда. Выделены и критически оценены возможные риски расширения границ экспертной инициативы.

Ключевые слова: *судебная экспертиза, уголовное производство, судебный эксперт, экспертное исследование, экспертная инициатива, доказательства в уголовном производстве.*

There were considered main historical stages of the development of ideas about the expert initiative and its limits in criminal proceedings. The author analyzed the arguments of the researchers on the advisability of expanding the capacity of the forensic expert and expert institutions to take the initiative in connection with the conduct of expert examinations on the appeal of the parties to criminal proceedings and the court. There were singled out and critically assessed possible risks of expanding the limits of the expert initiative.

Key words: *forensic expertise, criminal proceeding, forensic expert, expert research, expert initiative, evidence in criminal proceedings.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування кримінального процесу України з метою формування його змагальної моделі все більшого значення набувають судові експертизи, що допомагають всебічно та повно встановлювати обставини кримінальних правопорушень. Слід зауважити, що належне забезпечення в кримінальному провадженні права на справедливий суд неможливе без постійних зусиль з боку органів кримінальної юстиції, спрямованих на мінімізацію випадків слідчих і судових помилок у дослідженні та оцінці матеріальних слідів злочинів та інших джерел інформації. В цьому сенсі одним з важливих аспектів кримінальної процесуальної діяльності в кримінальному провадженні є діяльність судового експерта, спрямована на пошук додаткової вагомої для справи інформації, яка виходить за межі доручення суб'єкта, що призначив експертизу. В науковій літературі вона отримала назву експертної ініціативи. Отже, на сьогодні певної актуальності набуває вдосконалення теоретичних положень та практичних рекомендацій щодо реалізації зазначеного напрямку судово-експертної діяльності в кримінальному процесі. Але ґрунтовне дослідження з метою вирішення цього завдання неможливе без здійснення історичного аналізу становлення та розвитку експертної ініціативи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, теорія судової експертизи досить глибоко досліджена в наукових працях В.Г. Гончаренка, Ю.Г. Корухова, Н.І. Клименко, В.К. Лисиченка, О.Р. Росинської, І.В. Пирога, І.А. Петрової, М.Я. Сегає, М.В. Салтєвського, І.Я. Фрідмана, О.Р. Шляхова, М.Г. Щербаковського та інших авторів. Певної уваги було приділено безпосередньо експертній ініціативі, зокрема, в дослідженнях Г.І. Грамовича, О.П. Гришиної, О.Р. Росинської, А.Н. Петрухіної, А.В. Дудича, С.Л. Мельник та інших науковців.

Проте генеза експертної ініціативи в кримінальному провадженні майже не висвітлена. Крім того, окремі напрацювання науковців потребують розвитку та вдосконалення з метою усунення прогалин, дискусійних положень і суперечностей.

Метою даної статті є дослідження процесу становлення та розвитку експертної ініціативи як специфічного напрямку судово-експертної діяльності в кримінальному провадженні.

Результати дослідження. Дослідження появи та розвитку інституту експертної ініціативи вимагає осмислення історії більш широкого інституту застосування спеціальних знань у судових процесах. Як відомо, обізнані особи залучались з давніх часів до судочинства в цивільних і кримінальних провадженнях. При цьому їхня ініціативність розглядалась як необхідна умова якісного виконання поставлених завдань. Наприклад, збереглися відомості про те, що тіло Юлія Цезаря, вбитого змовниками, оглянув лікар Актістий, який встановив, яке саме поранення було смертельним, після чого виступив з офіційною ініціативою представлення цих висновків, які мали в подальшому вагомий вплив на історію Риму [1, с. 10]. Аналіз історії Стародавнього Китаю свідчить про те, що завдяки ініціативі освічених лікарів – судових медиків у період Сунської династії (900–1278 рр.) стали активно використовувати в рамках судових процесів для ідентифікації живих і мертвих осіб відбитки папілярних візерунків пальців рук. Узагальнення матеріалів проведених дослідів у судових провадженнях лікарями тих часів надало змогу сформулювати перші правила огляду трупа [2, с. 4].

Історія використання знань у формі допомоги обізнаних осіб у російському судочинстві розпочинається приблизно з XVII століття [3, с. 10]. З цього періоду офіційно почали проводити огляди людей для встановлення характеру тілесних ушкоджень, огляди трупів, використовувати висновки лікарів у питаннях з'ясування душевного стану осіб тощо. Завдяки розвитку хімії, біології з'явилась можливість активно використовувати знання спеціалістів (аптекарів і лікарів) у вирішенні питань про отруйні властивості різних речовин. Допомога і висновки цих експертів забезпечували прийняття обґрунтованих рішень у розслідуваннях фактів смерті в разі підозри на отруєння, у розслідуваннях незаконного продажу різних лікарських засобів, незаконного лікування тощо [4, с. 355].

Є підстави стверджувати, що процедура доказування в кримінальному провадженні завжди базувалась на використанні знань обізнаних осіб. І сьогодні можна зустріти думку, що спеціальними знаннями в кримінальному процесі слід вважати будь-які професійні знання обізнаних осіб, залучених сторонами та судом до вирішення завдань кримінального провадження у встановленому законом порядку [5, с. 198]. У зв'язку з цим слід зазначити, що в історичному плані саме завдяки ініціативі досвідчених спеціалістів виникали нові методи встановлення істини у справах, нові види доказової інформації і засоби її оцінки. І завдяки їх дослідницькій ініціативі з'явилися концептуальні наукові праці, які стали джерелом формування систем криміналістики і судової медицини. Але безпосередньо інститут експертної ініціативи сформувався набагато пізніше.

Перші згадки про експертну ініціативу можна зустріти в Російському Статуті кримінального судочинства, затвердженому імператорським Указом 20 листопада 1864 року. Зокрема, в статті 333 наголошувалося: «Досвідчені особи, проводячи огляд, не повинні випускати з уваги і таких ознак, на які слідчий не звернув уваги, але дослідження яких може привести до відкриття істини» [6].

Концептуальними слід визнати положення, згідно з якими вищевказаний процесуальний закон тих часів дозволяв експертові самостійно відшукувати майбутні об'єкти дослідження. Іншими словами, досвідчені особи у своєму дослідженні не були зв'язані межами завдання слідчого або суду. Зокрема, стаття 332 Статуту таким чином регламентувала порядок призначення експертизи: «Судовий слідчий зобов'язаний запропонувати досвідченим особам словесно або письмово питання, які підлягають їх вирішенню» [6]. Зрозуміло, що коли питання експертові були викладені письмово, встановлювались певні межі дослідження. Але в тих випадках, коли вони передавались в усній формі, говорити про такі межі досить складно, тому експерту фактично надавалась можливість проявляти ініціативу.

Необхідно зазначити, що положення тогочасного російського процесуального законодавства зробили істотний крок у становленні й розвитку інституту експертної ініціативи. Так, наприклад, встановлювалось наступне: «Медичний експерт набуває нині значення наукового судді фактів і для здійснення цього свого обов'язку користується правом не тільки вивчати в подробицях справу, запропоновану йому на висновок, але й вносити до неї відповідну ініціативу шляхом проведення додаткових досліджень, оглядів, опиту свідків тощо» [7, с. 76].

Перший радянський КПК 1923 року містив важливе положення щодо визнання за експертом права відмовитися від проведення експертизи, якщо матеріали, які йому надані, є недостатніми. Але експертові заборонялося збирати матеріали, які були необхідні для дослідження. Здавалося б, процесуальний закон тих часів чітко закріпив межі застосування експертної ініціативи, і дискусії з цього приводу могли бути припинені. Але намагання судово-експертних, зокрема медичних, установ розширити свої можливості у вирішенні спеціальних питань, пов'язаних із кримінальним провадженням, призвело до того, що Народний комісаріат охорони здоров'я УРСР у новому Положенні «Про виробництво судово-медичної експертизи» від 16 лютого 1934 року, повернувся на колишні позиції і знов розширив права судово-медичного експерта, додаючи його висновок значення наукового вироку [8, с. 45].

Разом з тим по мірі подальшого становлення інституту самої судової експертизи зміст поняття експертної ініціативи почав звужуватися. Так, були виключені можливості проведення опитування експертом свідків і потерпілих, а також пошук необхідних об'єктів дослідження. Сутність експертної ініціативи все більше зводилася до можливості експерта розширити рамки сформульованих і поставлених йому на вирішення питань. Виходячи з аналізу положень КПК УРСР 1960 року, можна зробити висновок про те, що експертна ініціатива фактично стала розглядатися лише як можливість експерта вийти за межі поставлених питань. Зокрема, в ст. 200 зазначеного кодексу було визначено: «якщо при проведенні експертизи експерт виявить факти, які мають значення для справи, з приводу яких йому не було поставлено запитань, він вправі на них вказати у своєму висновку». Ця норма залишалась у кримінально-процесуальному законодавстві України до 2012 року і майже без змін перейшла до чинного КПК України (п. 4 ч. 3 ст. 69).

Отже, можна стверджувати, що, незважаючи на кардинальне реформування кримінального процесу, правове регулювання питань експертної ініціативи залишилось на рівні радянського періоду. Проте необхідно відзначити, що проблему меж експертної ініціативи навряд чи можна визнати вирішеною. Адже протягом багатьох років вона викликала дискусії в наукових колах і серед практиків. При цьому практичні працівники переважно вважають доцільним нормативно визначити та значно розширити цей інститут. Головним аргументом на користь такого підходу є чисельні помилки сторін кримінального провадження як у збиранні матеріальних об'єктів, їх транспортуванні та зберіганні, так і у формулюванні завдань експертам.

Уявляється очевидним, що неповний огляд слідчим вилучених об'єктів і відповідні прогалини в їхньому описанні в протоколі заважають експертові провести повне дослідження та зробити обґрунтовані висновки. У свою чергу, неправильне упакування вилучених об'єктів нерідко призводить до втрати певних властивостей і неможливості подальшого експертного дослідження. Некоректне формулювання питань експертові, постановка зайвих запитань, використання невірної термінології призводять до затягування часу проведення судових експертиз, суперечливостей в подальшій оцінці висновків експерта тощо. Тому виглядає зрозумілою позиція тих науковців, котрі вважають, що тільки експерт, як найбільш обізнаний в сучасних можливостях відповідних досліджень, може кваліфіковано забезпечити збирання деяких доказів у кримінальному провадженні [9, с. 178; 10, с. 96].

Інша позиція полягає в запереченні потреби розширення меж експертної ініціативи. Зокрема, зниження помилок слідчих під час збирання доказів і призначення експертиз пропонується вирішувати шляхом більш активного залучення фахівців для надання відповідної допомоги [11, с. 221]. У свою чергу, право експерта переформулювати поставлені запитання має бути закріплено, але лише за погодженням зі слідчим [12, с. 32].

У цілому ж, аналізуючи тенденції формування поглядів вчених і практиків щодо інституту експертної ініціативи, можна констатувати, що вони постійно кардинально змінювались. Так, права експерта в цьому сенсі то загально визнавались [13, с. 89; 14, с. 35–36], то категорично заперечувались [15, с. 83; 16, с. 90–91], то звужувались до окремої позиції [17, с. 10; 18, с. 57–66].

На наш погляд, становленню розширеного тлумачення інституту експертної ініціативи заважали ризики зловживання наданими правами. Навмисно або з причин недбалості експерти

могли надавати необ'єктивні, помилкові висновки, і значення їх як джерел доказів у судах могло піддаватись сумніву. Оцінимо ці ризики і допущені помилки.

Найбільш вірогідний ризик, на нашу думку, пов'язаний з тим, що експерт, маючи право проявити ініціативу і реалізуючи її, може вийти за рамки своїх спеціальних знань. Наприклад, судово-медичний експерт, що проводить дослідження трупа з вогнепальними ушкодженнями, може намагатись вирішити питання стосовно можливої дистанції пострілу, що по суті виходить за межі його повноважень і стосується компетенції експерта в галузі криміналістичного дослідження зброї. Отже, можна дійти висновку про те, що заборона такого підходу, безперечно, обмежує ініціативу експерта, але сприяє раціональному і розумному використанню спеціальних знань. Експерт повинен реально оцінювати свої можливості та компетенцію у вирішенні питань. Уникнути помилок під час реалізації експертної ініціативи можна тільки в тому разі, якщо він опрацює кожне питання, поставлене слідчим або суддею, тільки в межах своєї компетенції і на підставі затверджених, науково обгрунтованих і перевірених практикою методів дослідження.

Помилки експертів можуть бути також пов'язані з плутаниною процесуальної та непроцесуальної форм реалізації експертної ініціативи. До процесуальної форми слід віднести розширення предмета дослідження і закріплення отриманих результатів у висновку. До непроцесуальної – надання допомоги в отриманні зразків для експертизи, одержанні інших об'єктів для експертного дослідження, а також діяльність, спрямовану на припинення та попередження правопорушень, виявлення і встановлення причин і умов, що сприяли їх вчиненню. Помилкове включення експертом до висновків фактичних даних, отриманих непроцесуальним способом, значно ускладнює оцінку цього висновку на предмет достовірності й надає можливість стороні захисту в суді опротестувати ці докази і виключити їх як аргумент обвинувачення. На наше переконання, можливість таких ситуацій однозначно треба виключати.

Недоліки в реалізації на практиці експертної ініціативи також можуть бути пов'язані з розширенням тлумаченням прав експерта, нівелюванням грані між експертною ініціативою як видом професійної діяльності експерта й ініціативою як видом творчої розумової діяльності.

Висновки. Підводячи підсумок вищевказаному, слід зазначити, що розвиток уявлень про експертну ініціативу в процесі доказування має довгі коріння. Становлення цього інституту характеризується багатоетапністю і зміною відношення до можливостей і необхідності розширення повноважень судового експерта як суб'єкта доказування. На сучасному етапі розвитку інститут експертної ініціативи у процесуальній формі реалізується, якщо: а) під час дослідження були виявлені фактичні дані, питання щодо яких експерту не поставлені, входять у предмет експертизи даного роду (виду); б) для підтвердження вказаних фактичних даних не потрібно проведення іншого експертного дослідження; в) встановлення фактичних даних здійснено експертом під час дослідження представлених об'єктів і наявних в його розпорядженні матеріалів кримінального провадження, тобто констатація цих фактів не вимагає представлення додаткових даних та об'єктів. При цьому питання щодо розширення меж експертної ініціативи шляхом надання експертові права самостійно збирати об'єкти для дослідження потребує подальшого вивчення.

Список використаних джерел:

1. Рожановский В.А. Судебно-медицинская экспертиза в дореволюционной России и СССР. М.: Изд-во Наркомздрава РСФСР, 1927. 106 с.
2. Крылов И.Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе. Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. 213 с.
3. Исаева Л.М. Специальные познания в уголовном судопроизводстве. М.: ЮРМИС, 2003. 304 с.
4. Памятники русского права. Вып. 8. Законодательные акты Петра I. Первая четверть XVIII в. / Под ред. К.А. Софроненко. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1961. 667 с.
5. Степанюк Р.Л., Лапта С.П. Співвідношення правових і спеціальних знань у кримінальному провадженні. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Право». 2013. Вип. № 16. С. 196–199.
6. Устав уголовного судопроизводства от 20 ноября 1964 г. Глава 4. Об исследовании события преступления. Веб-сайт Информационно-правовое обеспечение Гарант. URL: <http://base.garant.ru/57791498/20/>.
7. История законодательства СССР и РСФСР по уголовному процессу и организации суда и прокуратуры, 1917–1954 гг. Сборник документов / Сост.: Гусев Л.Н.; Под ред.: С.А. Голунского. М.: Госюриздат, 1955. 635 с.

8. Чельцов-Бебутов М.А., Чельцова Н.В. Проведение экспертизы в советском уголовном процессе. Москва: Госюриздат, 1954. 280 с.

9. Вандер М.Б. Использование микрочастиц при расследовании преступлений. СПб: Питер, 2001. 224 с.

10. Розенталь М.Я. Теория и практика использования микрочастиц в расследовании тяжких преступлений против личности. Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1993. 149 с.

УДК 343.102

СУХОМЛИН Ю.В.

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ КЛОПОТАНЬ СТОРОНОЮ ЗАХИСТУ ТА ІНШИМИ УЧАСНИКАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У статті розглядаються питання підготовки та подання клопотань стороною захисту та іншими учасниками кримінального провадження. Акцентується увага на особливостях подання клопотань стороною захисту про проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій на стадії досудового розслідування. Окреслюється взаємозв'язок між інститутом клопотань та забезпеченням права на захист, а також процесуальним статусом окремих учасників кримінального провадження.

Ключові слова: клопотання, учасники кримінального провадження, сторона захисту, захисник, засади кримінального провадження.

В статье рассматриваются вопросы подготовки и представления ходатайств стороной защиты и другими участниками уголовного процесса. Акцентируется внимание на особенностях представления ходатайств стороной защиты о проведении следственных и других процессуальных действий на стадии досудебного расследования. Очерчивается взаимосвязь между институтом ходатайств и обеспечением права на защиту, а также процессуальным статусом отдельных участников уголовного процесса.

Ключевые слова: ходатайство, участники уголовного судопроизводства, сторона защиты, защитник, принципы уголовного процесса.

The questions of preparation and presentation of solicitors the side of defence and other participants of criminal procedure are examined in the article. Attention is accented on the features of presentation of solicitors the side of defence about realization inquisitional and other judicial actions on the stage of pre-trial investigation. Inter communication is out lined between the institute of solicitors and providing of right of defence, and also by judicial status of separate participants of criminal procedure.

Key words: solicitor, participants of criminal trial, side of defence, defender, principles of criminal procedure.

Постановка проблеми. Імплементція європейських стандартів захисту прав людини у сфері кримінальних процесуальних відносин, посилює увагу законодавця та наукової спільноти до реалізації окремих прав учасників кримінального провадження за допомогою функціонування інституту клопотань, окремі положення якого виступають однією із процесуальних гарантій реалізації засад кримінального провадження та досягнення його завдань. Судова статистика та практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) свідчить про систематичні по-

© СУХОМЛИН Ю.В. – здобувач кафедри кримінального процесу (Національна академія внутрішніх справ)